

Інна ШЕВЧУК

ІМПЕРАТИВ У ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕННЯХ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У сучасній українській мові поняття імператива охоплює морфологічний, синтаксичний та інтонаційний рівні мови. Зважаючи на те, що питання центру і периферії імперативної спонукальності може бути розв'язане тільки на основі багатокомпонентного дослідження спонукальних конструкцій, науковці зосереджують свою увагу на морфологічній, синтаксичній та інтонаційній специфіці засобів імперативності, встановлюють особливості комунікативної організації імперативних одиниць (В.М. Білоусов [1], Л.В. Бережан [2], Л.А. Бірюлін [3], В.В. Виноградов [4], В.І. Журавський [6], А.В. Ісаченко [7], В.С. Храковский, А.П. Володін [12] та ін.). На наш погляд, спеціального дослідження заслуговують особливості синтаксичної будови односкладних імперативних одиниць української мови XVI – XVIII ст.

Як показує наше багаторічне дослідження, більшість імперативних конструкцій старобуковинської мови є односкладними. Вони становлять 76,4 % усіх імперативних речень, зафіксованих нами у пам'ятках досліджуваного періоду. Граматичний центр таких речень виражається предикатом-дієсловом, яке стоїть на першому місці, а потім ідуть другорядні члени речення: додатки, обставини, означення, напр.: Поклонися папѣ, приими его самосмышленный закон, календар новоутворенный, и почитай, ветхий же отступи и всю прелесть нашаю не вѣры честно почти, на нас истинны ничтоже не глаголи, лжи и прелести нашаю не хули (Виш., 125); Називай пишних людей опухлими, німим назови тих, которіи не сповідаються гріхов своїх (УЛ 17, 131); Подними вверху. Пожри богу. Метай вышше пепла, на мысто пепела. (ГС, 201); Скоро ведѣте в темницу, Приставѣте стрещи его стражей четверику! (ДУ 6, 162); Иди до комори, влѣзь въ бочку, а я тебе прикрию вовною (Чубинський, 551).

У означено-особових односкладних реченнях з імперативною семантикою головний член виражається дієсловом у формі 1-ої чи 2-ої особи однини або множини наказового способу. Для цих речень характерне перенесення акценту з виконавця дії на саму дію, що є дуже важливим для імперативного значення конструкції, напр.: Називай пишних людей опухлими, німими назови тих, которіи не сповідаються гріхов своїх (УЛ 17, 131); Проповідуйте слово, наполягайте

в час і без часу, каркайте, лайте, просіть, бороніть безсилах, а непорядних виправляйте (УЛ 17, 76); Не ищи щастія за морем, не проси его у человекѣ, не странствуй по планѣтам, не волочись по дворцам, не ползай по шарѣ земном, не броди по Іерусалимам... (ГС, 114); Декляруемѣ. И его ж въ сохраненіе Гѣду Бгу поручаемъ (ДДГ, 48); Ходімо і позбудемось її, і викорчуємо із землі пам'ять про неї (УЛ 17, 68). ...Въ чемъ пред вами грѣшень, в том мене простите, И Господа Бога обо мнѣ молитѣ! (ДУ 6, 256); Пускайте вже воли на полудни, бо я буду гизитися до дому (Чубинський, 553).

Як показують підрахунки, серед досліджуваних нами односкладних імперативних речень, предикативним центром яких є форми 2-ої особи, 36,35 % конструкцій становлять форми однини, 40,25 % – форми множини.

У неозначено-особових односкладних реченнях виконавець дії не називається з якихось причин, є невідомим або не становить інтересу для співрозмовника. Головний член у таких реченнях виражений дієсловом у 3-ій особі множини, напр.: Хай засоромляться і хай повернуться... (УЛ 17, 91); ...прошу поважної науки... нехай пожиткуют (ДДГ, 48); Нехай судят, нехай гудят, хоч на своє лихо... (ХППСУ, 188); Бодаи повѣдают насъ живих земля пожегла... (Зінов., 41); Веѣ бо настоящего вѣка гонят, да ся его благыми удвлят и насытят (Виш., 127); Да уразумѣются, яже в сердцѣ твоєм (ГС, 211). Така тенденція продовжується і в сучасній українській мові.

Наші спостереження над пам'ятками XVI–XVIII ст. показують, що значення волевиявлення може виражатися в українській мові не лише формами імператива. В імперативних конструкціях цю функцію можуть виконувати також індикативні форми, форми умовного способу, а також форми інфінітива. Так, Н.В. Швидка зазначає, що у випадках функціональної транспозиції форми дійсного, умовного способів і інфінітив можуть виражати і модальні значення нереальності, імперативності [13: 7]. Її думка співзвучна з твердженням І.Р. Вихованця, який зауважує, що, крім синтетичних та аналітичних форм наказового способу, формами вираження наказу можуть бути неозначена форма з часткою би (б), яка надає спонуканню відтінку прохання, поради; нейтралізовані форми умовного способу, які, перейшовши до засобів спонукання, пом'якшують ступінь його вияву. “До спонукальних іноді додають оптативні речення, які виражають модальність бажальності. Це специфічне модальне значення, яке в оптативних реченнях передають частки, мовленнєва структура” [5: 146 – 147]. М.У. Каранська до імперативних конструкцій відносить також

речення “з присудками від дієслів просити, вимагати, наказувати й подібних, які означають спонукання, суть якого розкривається інфінітивним чи іменниковим додатком до присудка у формі дійсного способу” [8: 19].

Дослідники, які аналізували значення інфінітивних імперативних конструкцій, вказували на те, що вони не є тотожними нормативним імперативним формам, тому що допускають не всі інтерпретації імперативного значення і мають при цьому специфічні семантичні відтінки. Так, В.В. Виноградов зауважував, що інфінітив не лише означає безапеляційний наказ, категоричне розпорядження, але й виражає обов’язкову дію, нагальну потребу в ній, необхідність її виконання [4: 468].

Проаналізувавши приклади з писемних пам’яток української мови XVI – XVIII ст., ми прийшли до висновку, що імперативні інфінітивні конструкції переважно вживаються тоді, коли необхідно висловити наказ, напр.: А ходить оунукъ Григоревъ Иванецъ, а по его животе и дѣтемъ его ходити (Г 14, 18); ...давати имъ тивуномъ доходить у нашъ камень вѣсячій у Меньскій; а вѣсити ихъ Борысовцу по старинѣ передъ тивуномъ и передъ мужми, а тивуномъ и слугамъ его въ то не вступатися и ничѣмъ черезъ пошлину не обидѣти (Г 14, 69); Ну, тепер, каже змій, ходімо отдыхать (Чубинський, 210); ... може, Богъ дасть, якъ небудь и догодимъ царівні, лягай спать (Чубинський, 213).

Інфінітив в імперативних конструкціях має чітке соціальне маркування: його вживання є нормативним у мовленні керівника, а не в ролі підлеглого, тобто конструкції такого виду трапляються переважно у діловій та епістолярній літературі староукраїнської мови: грамотах, листах, інструкціях, резолюціях, наказах і под.

Імперативна семантика дієслова може реалізуватися за допомогою інфінітивних безособових конструкцій. Так, у староукраїнській мові зустрічаються випадки, коли інфінітив уживається замість 2-ої особи однини чи множини, напр.: ...простить и твои грѣхи, хотя бѣ и велики (Некраш., 189); Где лѣтовавъ там було и зымовати (Зінов., 220); Можеш бо и мене на пут правъ наставити: и дшевную всяку скверну очистити (Зінов., 35); Просимъ до насъ, Хотя на часъ, Пріѣхатъ святками (Некраш., 193); ...злих зле погубити, а виноград иним дѣлателем предати, иже воздаят ему плоди во времена своя (УЛ 17, 49); замість 3-ої особи однини та множини: ...повелѣлъ Гетманъ пройти Лиманом ..., запереть ихъ гавани, и выходящія изъ нихъ суда пересматривать и отбирать Русскихъ плѣнниковъ ..., а одному отряду судовъ подойти къ вершинѣ Перекопского залива... (ИР, 31); Трибуналу Рускому отправають дѣла свои по приличности ... , тежъ и Гетману Рускому

резидовать въ томъ градѣ, а въ Черкасахъ мѣкти намѣстника своего... (ИР, 29); А тому монастиреви не отлучатися отъ святого Ивана оу вѣки: хто коли его купиль, тому слушати къ святому Ивану (ХППСУ, 159).

У більшості наведених інфінітивних конструкцій з імперативною семантикою виконавець дії позначається за допомогою займенника чи іменника у формі давального відмінка.

Слід зауважити, що у зафіксованих нами прикладах, які мають імперативне значення, використовуються звертання, що, на думку М.С. Скаба, виконують такі функції: номінативну – “за допомогою номінації мовець виділяє адресата серед інших осіб і тим самим встановлює або підтримує контакт з адресатом” та спонукальну – “за допомогою звертання мовець закликає співрозмовника до слухання мовлення і спонукає його до певної дії (у тому числі й словесної)” [11: 122]. Звертання у таких односкладних імперативних конструкціях, становлять своєрідну трансформацію підмета, напр.: И вы, дѣти, некрад’те, не буд’те упрями, Не прешете, не бійтесь межъ собою сами! (ХППСУ, 191); Славно-бо прославися, воскресни, Боже, суди землі, яко ти царствуєш вовіки (УЛ 14–16, 72); Середульший брат добре дбає, До найстаршого брата словами промовляє: “Брате мій рідненький, Як соколе ясненький! Станьмо ми брате, надождімо, Свої козацькі коні припинімо Брата свого найменшого, Пішого-піхотинця, надождімо...” (УДП, 62); Зволь же отожд, потѣшителю, спершу до них завітати... (УЛ 17, 92); Ой пливай же, селезню, розмахай водою (ХППСУ, 188).

Синтаксичне і змістове відокремлення звертання дозволяє модифікувати реченнєву одиницю так, що вона може виступати як самостійне односкладне речення, призначення якого полягає в встановленні контакту із слухачем, напр.: О сину мій! Віддай мені своє серце! (ГС, 80); Мужі і браття! Виберіть з-поміж себе мужів... (УЛ 17, 82). Вокатив може також виступати як синтаксично й інтонаційно виділений елемент речення, що виражає ту інформацію, заради якої за допомогою звертання встановлюється чи підтримується контакт зі слухачем, напр.: Господи! Хочеш ли, да речемъ, да огонь сниде с небеси и поясть, якоже ілья створи? (ХППСУ, 154); Лицемѣре! Изми первии бревно изо очесе твоего... (ХППСУ, 154).

Оскільки функція контактного спрямування мови пов’язана насамперед з бажанням, волею, ініціативою самого мовця і зворотна мовленнєва реакція слухача є необов’язковою, апелятивна функція у цьому випадку близька до експресивної; мовлення тут спрямоване на адресат і у цьому плані є схожим на звичайне

повідомлення.

Використовуючи те чи інше звертання, вибираючи конкретні засоби адресації, адресат використовує певний тип звертання, розподіляючи соціальні ролі. Проте звертання є свідченням не лише певної ситуації спілкування чи певних соціальних стосунків між комунікантами, а й свідченням соціального статусу адресата і адресанта та їх приналежності до соціальних груп. Ще М.В. Ломоносов у “Кратком руководстве к красноречию”, визначаючи звертання як “найліпшу, сильну та словооживляючу фігуру”, зауважував, що цією фігурою можна радити, свідчити, обіцяти, погрожувати, хвалити, насміхатися, заспокоювати, забороняти, просити пробачення, оплакувати, жалітися, прохати, вітати, пояснювати і т. ін. [9: 134].

У плані вираження звертання, як відомо, може бути представлено не лише формою іменника (інколи у поєднанні з вокативними вигуками), але і субстантивованим прикметником чи еквівалентними їм словосполученнями; суттєвим є лише те, що звертання завжди є оформленим інтонаційно (клична інтонація) – це особливість апелятивних висловів. “Номінація адресата мовлення, – як пише М.Скаб, – виконує (або співвиконує з дієслівними формами) і не властиву, на перший погляд, імені спонукальну функцію” [11: 74].

Уживаючись з імперативом, звертання може займати такі фразові позиції: початкову, серединну та кінцеву, хоча у останньому випадку вокативи є менш емоційними, виражаючи ставлення мовця до співбесідника, напр.: Море, безднами всѣми согласно двигнися! (ГС, 38); Ангелы, снижайтесь, ко землѣ сближайтесь (ГС, 36); Того ради, батюшка, прошу и молю всенижайше отческую явит милост чрез сего листоподателя мене помилват от такового не малого сумнртелства... (ДДГ, 56); Иисусе преблагий, ... Призри на недостойный трудъ мой... (ХПНСУ, 190); Возлюби мя, Боже (ИР, 244); Ідїть, прокляті, од мене! (УЛ 17, 84); Не забывайте, братія, и о тѣхъ неповинныхъ младенцахъ вашихъ... (ИР, 63).

На нашу думку, конкретизація імперативного значення великою мірою залежать і від позиції звертання. Так, звертання, яке стоїть на початку речення, вказує на категоричність вимоги, мобілізує увагу і мовця, і слухача навколо особи, яка буде виконувати дію; постпозитивність звертання щодо імперативної форми дозволяє варіювати відтінки імперативних конструкцій від прохання, поради до побажання.

Якщо говорити про позицію звертання щодо імперативної одиниці, то воно зафіксоване як у препозиції, так і постпозиції.

Зустрічаються також випадки, коли звертання займає місце між імперативними формами, що, однак, мало впливає на ступінь якісного і кількісного вияву імперативності в конструкції, напр.: Востани, востани, Сіоне, истряси прах... (ГС, 141); Повелѣвай нами, Хмельницькій, повелѣвай и веди насъ... (ИР, 63); Поспѣшай, гостю, поспѣшай, Наши желанія увѣчай! (ГС, 54); Видь, Господи, и смотри, иж была есми засромочена! (ХППСУ, 171); Помыслите, братіе и други, помыслите и разсудите... (ИР, 62).

Окремо треба зупинитися на випадках реалізації імперативного значення за допомогою інтонаційних особливостей конструкцій. Йдеться, зокрема, про односкладні реченнєві одиниці типу: Швидко! Води! та ін., модальне значення яких створюється за рахунок контексту і відповідної спонукальної інтонації, наближеної до імператива. Спонукальні номінативні речення, речення з еліпсом присудка (або головного члена односкладного речення) та спонукальні слова-речення, на думку О.С. Мельничука, слід відносити до імперативної парадигми. Дослідник зауважує, що номінативні речення лексично обмежені і звичайно становлять собою усталені в мові виробничі та військові команди, накази, категоричні вимоги та рекомендації щось зробити, виконати; еліптичні речення виражають наказ, прохання, побажання, заклики, подяку, прокляття і под.; спонукальні слова-речення, які оформлюються за допомогою вигуків і функціонально близьких до них слів, містять якість спонукування: наказ, заклик чи прохання [10: 278-279]. Однією з відмінностей системи засобів вираження спонукальності в українській мові XVI – XVIII ст. та стилю взагалі (у тому вигляді, як вона представлена в мові пам'яток) від сучасної української мови є, на нашу думку, мала кількість таких спонукальних речень. Ці конструкції знаходимо лише в літературі другої половини XVII ст., напр.: Лазаре, друже Божій, терпѣніе мужу! (“Измѣна”, 105); – Куды мнѣ ступати? – Туди, гдѣ тебѣ срамно лице показати (“Воскресеніе мертвыхъ”, 174); Гетьманчику-небоже! Не туди на Запороже! (Історичний вірш „Про Жовтоводську битву”, 1648, ХДУЛ, 184); Ну ен у воду! (Ал., 1747, 170); На, колы хоч, з денгою алтин за шапчину (Інт., 1737, 133); ...одни кричать: „Бруховецкого гетманомъ”, а другіе кричать: „Сомка гетманомъ...” (ЛС, 75); Ах ты, печаль, прочь отсель! (ГС, кінець XVIII, 36); З богом, мой синку! (ГС, кінець XVIII, 63); Довільно брашна! (Измѣна, 1701, 100).

Незважаючи на те, що у пам'ятках XVI – XVIII ст. імперативних конструкцій, у яких імперативне значення передається лише за допомогою інтонації, зафіксовано дуже мало (2,84 %), специфіка аналізованих конструкцій, на наш погляд,

простежується досить послідовно: вони чітко спрямовані на виконання комунікативної функції з вказівкою на марковану спонукальну модальність.

Отже, в українській мові XVI – XVIII ст. імперативне волевиявлення дуже часто оформлялося за допомогою односкладних конструкцій, на що вказують підрахунки, наведені у статті. Найчастотнішими були конструкції з предикативним центром у формі другої особи однини чи множини, найменш частотними – безособові інфінітивні конструкції.

1. Белоусов В.Н. История форм повелительного наклонения в русском языке (на материале памятников письменности XI – нач. XVIII вв.): Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1978. – 188 с.
2. Бережан Л.В. Імперативні речення в системі спонукальних конструкцій // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 13. Слов'янська філологія. Зб. наук. праць. – Чернівці: ЧДУ, 1997. – С. 117–124.
3. Бирюлин Л.А. Модальность желания и значение императива // Лингвистические исследования 1987. Общие и специальные вопросы языковой типологии. – М., 1987. – С. 32–38.
4. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – С. 53–87.
5. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – С. 146–147.
6. Журавский В.И. История повелительного наклонения в белорусском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Минск, 1953. – 20 с.
7. Исаченко А.В. К вопросу об императиве в русском языке // Русский язык в школе. – 1957. – № 6. – С. 7–14.
8. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови: Навч. посібник для гуманітарних факультетів ун-тів і пед. ун-тів України. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 19.
9. Ломоносов М.В. Краткое руководство к красноречию // Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. – Т. 7. – М.–Л., 1952. – 995 с.
10. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 278–279.
11. Скаб Мар'ян. Граматика апеляції в українській мові / Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. – Чернівці: Місто, 2002. – 272 с.
12. Храковский В.С., Володин А.П. Парадигма императивных форм (опыт исчисления) // Ученые записки Тартуского университета. – Тарту, 1983. – Вып. 651. – С. 3–20.
13. Швидка Н.В. Імперативні речення в сучасній українській мові: семантика, засоби вираження спонукальності, функції: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Харків, 1998. – 19 с.
14. Ярещенко А.П. Повелительное наклонение глагола в языке украинской народности (На материале письменных памятников XIV – первой половины XVII в.): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Х., 1967. – 19 с.

Джерела дослідження

1. Виш. – Вишенский И. Сочинения. – М.–Л., 1955.
2. Воскресеніє мертвѣхъ – Драма „Воскресеніє мертвѣхъ” Георгія Кониського // Резанов В. Драма Українська. 1. Старовинний театр український. – Вип. 6. Драми-моралітети. – К.: УАН, 1929. – С. 156 – 179.
3. ГС – Сковорода Г.С. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. – К., 1983.
4. ДДГ – Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1992.
5. ДУ 6 – Резанов В. Драма українська. 1. Старовинний театр український. – Вип. VI. Драми-моралітети. – К.: УАН, 1929. – С.191 – 238.
6. Зінов. – Климентій Зіновіїв. Вірші. Приповіді посполиті / Підготовка тексту І. П. Чепігі. – К.: Наукова думка, 1971. – 391 с.
7. Измѣна – Драма „Ужасная измѣна сластолюбиваго житія съ прискорбнымъ и нищетнымъ” // Резанов В. Драма українська. 1. Старовинний театр український. – Вип. 6. Драми-моралітети. – К.: УАН, 1929. – С. 95 – 120.
8. Некраш. – Вірші І. Некрашевича (XVIII ст.) // Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам’ятників письменської старо-українщини XI – XVIII вв. – К.: Друкар, 1922. – С. 188 – 194.
9. ИР – История Русовъ. – М., 1846.
10. ЛС – Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ съ приложеніемъ трехъ малороссійскихъ хроникъ: Хмельницкой, „Краткого Описанія Малороссіи” и „Собранія Историческаго”. – К., 1878. – С. 1 – 207.
11. УДП – Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1955.
12. УЛ 17 – Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд. і вступ. стаття В.І. Кречотня; Ред. тому О.В. Мишанич. – К.: Наук. думка, 1987. – 608 с.
13. УЛ 14–16 – Українська література XIV – XVI ст. / Авт. вступ. ст. і ред. тому В.Л. Микитась; упоряд. і приміт. В.П. Колосова та ін. – К.: Наукова думка, 1988. – 600 с.
14. ХППСУ – Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам’ятників письменської старо-українщини XI – XVIII вв. – К.: Друкар, 1922. – 199 с.
15. Чубинський – Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел // Собранныя д.-чл. П.П. Чубинскимъ. Изданный подъ наблюдениемъ д.-чл. П.А. Гильтебрандта. – Т. 2. – Петербург, 1878. – 613 с.